

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİ'NDE EĞİTİM, KÜLTÜR VE SANAT HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Öğr. Gör. Derya Uzun Aydın*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 18 ve 19. yüzyıllarda yaşadığı bir takım reform hareketleri ile “batılılaşma” olarak adlandırılan sürece girmiştir. Bu süreç boyunca, toplum hayatında pek çok yenileşme yaşanır. Dönemin padişahları, özellikle yaptıkları reform hareketleri ile gerek askeri alanda, gerekse eğitim hayatında Avrupa'yı örnek almaya başlarlar. Bu durum toplumun kültür ve sanat hayatını da etkileyecek ve çağdaş seviyeyi yakalamaya çalışan Türk toplumuna örnek teşkil edecektir. Bu makalede de, bu yola giden sürece kısaca değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Batılılaşma, Kültür, Sanat

LATE OTTOMAN EDUCATION, CULTURE AND ARTS OVERVIEW OF LIFE

Abstract

The Ottoman Empire, particularly 18 and 19 century reform movements experienced by a number of "westernization" has ushered in so-called. During this process, a lot of innovation in community life is experienced. Sultans of the period, especially in the military field, they need to reform movements, as well as training to get their start in life example of Europe. This situation also affect the community cultural and artistic life and example of the Turkish community will try to capture the contemporary level. This article also briefly been mentioned the process which lead this way.

Key Words: Ottoman, Westernization, Culture, Art

GİRİŞ

17. yüzyılda Osmanlı Devleti her alanda iyice gerilemiştir. Yaşanan ekonomik, siyasi ve idari aksaklıklar toplumsal bunalımlara yol açmaktadır. Artık aydınlar, yeni düzenlemelere gereksinim duymaya başlarlar. (Yurdaydın, 1995, s.275).

17. yüzyılda yaşanan yenilgiler hiç değilse aydınların gözünü özellikle askerlik alanında batının üstünlüğünü kabul etmek durumunda bırakır. Sosyo-kültürel hayatın yenilikler karşısında direnmesi oldukça zorlaşır. Evrensel olana ayak uydururken, gelenekselden kopmayarak bir sentez oluşturma gayesi, önemli çabalar gerektirecektir.

Yaşanan deneyimlerden sanatçıların da, çağdaşlaşma veya batılılaşma örnekleri verirken, sosyo-siyasal-ekonomik-tarihsel ve kültürel bütünlükten ayrılmamaları gerekliliği unutulmamalıdır. (Tansuğ, 2008, s.11-14).

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİ'NDE EĞİTİM, KÜLTÜR VE SANAT HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

“Batılılaşmak ya da Avrupalılaşmak” Osmanlı’da çok sık rastlanılan kavramlardan birisi olarak, kaynaklardaki yerini almaktadır. Batılılaşma gereği bir takım reformlara girişildiğinden bahsedilmekte, kaynaklar neticesinde sürecin 3.Selim ile başladığı ya da Tanzimat Fermanı ile gerçekleştiği belirtilmektedir. Bazı kaynaklara göre (Tabakoğlu, “Osmanlı Mirası”, s.15–24); “*Türkler, Orta Asya’daki anayurtlarını terk ederek batıya doğru göç etmeye başladıkları andan itibaren bir batılılaşma evresine geçmiştir*”, diyerek olaya farklı bir bakış açısı getirilmektedir.(Özer, 2009, s.13, Tabakoğlu, 2006, s.15-24). Batılılaşma üzerine düşünüldüğünde akla gelen dönemlerden biri de, Lale Devri olarak adlandırılan ve Sultan 3.Ahmet dönemine (1703–1730) tekabül eden süreç kabul edilmektedir. Lale Devri’nde Avrupa’dan örnek alınan şatafatlı yaşam ve taklit edilen eğlence hayatı, dikkat çeken ayrıntılar olarak belirlemektedir. (Ortaylı, 2006, s.59).

Osmanlı İmparatorluğu’nda batılılaşma teşebbüsleri olarak, Avrupa’ya elçi gönderilmesi de kabul edilmektedir. Bilindiği üzere, 1720’lerde Paris’e elçi olarak 28 Çelebi

Mehmet Efendi yollanmıştır. Mehmet Efendi bu görevinde yanında oğlu Said Efendi'yi de götürmüştür. (Lewis, 1984, s.46-47). Bu tarihlerde Osmanlı'nın amacı, batı ile sıkı ilişkiler kurmak ve onun askeri gücünden faydalanmaktır. Özellikle Fransa ile yaşanan dostane ilişkiler çerçevesinde Paris'e elçi gönderilmesi uygun görülmüştür. Neticede, Fransa'nın şatafatlı yaşam tarzı, bahçe düzenlemeleri, köşk, kasr ve saray gibi yapılarıyla İstanbul hayatına tesir etmiştir. (Artun, 2007, s.17-19). Fransa'nın özellikle 14 ve 15. Louis dönemlerinin saray hayatı ve Rokoko etkileri, Avrupa'yı olduğu kadar Osmanlı'yı da hızla sarmıştır. Paris veya Versailles Sarayları'nın benzerleri Osmanlı'da olduğu kadar bir çok yerde de görülmeye başlamıştır. Dönemin mimari yapılarında; hacim kazanan unsurlar, ışık ve gölge oyunları, oval şekiller, göze çarpan iri bitkisel motifler ve girlandlar ya da istiridye kabukları gibi çeşitli motifler yer alır. Rokoko ise özellikle iç mekanlarda, duvarların panolara ayrılıp bitkisel süslemeli çerçeveler haline bürünmesi ve ince kıvrımlı hatlarla görsel zarıflığın yansımaları olarak dikkat çekmektedir. 18.yüzyıl sonlarında da Ampir üslupla karşılaşmaktadır. Mısır ve Roma mimarisinin etkilerinin görüldüğü bu üslupta, düşey ve yatay öğeler dengeli biçimleriyle belirlemektedir. Ayrıca Roma sütun başlıkları ve duvara gömülü kolonlar sıklıkla kullanılmaktadır. Bununla birlikte yuvarlak kemerlere, üçgen alınlıklara, meşale ve çelenklere, defne dalları gibi çok çeşitli motiflere rastlanılır. Artık 19.yüzyıl ilerledikçe de, sanayileşme etkisiyle gelişmekte olan bir Avrupa gözlenmektedir. Tüm bu süreçler Avrupa'yı etkilediği gibi, Osmanlı'yı da etkilemeyi sürdürmektedir. (Ödekan, 1995, s. 369-455.).

Avrupa'ya elçi gönderilmesinden daha önce de bahsedilmiştir. 18.yüzyıl sonlarında elçiliklerin devamlı hale gelmesi oldukça önem arz etmektedir. Avrupa'ya giden bu elçilerin, kendilerinden sonra yurtdışı eğitimine gidecek olan öğrencilere örnek teşkil ettiği ve onların da öncüleri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim 28 Çelebi Mehmet Efendi Paris dönüşünde yanında bir kaç Fransız subayını da beraberinde getirmiş ve Osmanlı da bu süreçte kurulan "Humbarahane-i Hümayun"daki askerler, getirilen bu subaylar tarafından yetiştirilmiştir. Bu doğrultuda özellikle Fransız subay Baron de Tott, askeri konularda birçok sorumluluk almıştır. Kendisi, Osmanlı Deniz Mühendisliği Okulunun kurulmasında seferber olmuştur. Bu okul, Fransız hocaların Fransızca olarak ilk kez eğitim verdiği bir okul olması açısından önemlidir. Daha sonraları okul, "Mühendishane-i Bahr-i Hümayun" a dönüşecek ve Osmanlı askerlerinin ilk defa resimle tanışmalarına vesile olacaktır. (Artun, 2007, s.20-289). Harbiye ya da Mühendislik mektepleri, ilk asker kökenli ressamların yetiştiği mektepler olmaları açısından önemlidir. Ayrıca, dönemin Avrupa'dan geri kaldığı düşünülen eğitim

sistemi de, batılı eğitim kurumlarının örnek alınmasıyla iyileştirilmeye çalışılmaktadır. (Köksal, 1983, s.32-35, Sakaoglu, 1991, s.50, 60). Askeri alanlarda yapılan yenileştirme ve iyileştirme çalışmaları ise devam etmektedir. I.Mahmut (1730–1754), 3.Mustafa (1757–74) ve I.Abdülhamid (1774–89) dönemlerinde bu hareketler hız kazanmıştır. Bu doğrultularda Humbaracı Ahmet tarafından “Humbaracı Ocağı”nın kurulduğu bilinmektedir. Askeri gelişmeleri takiben eğitim alanı önemini sürdürmüş ayrıca, tıp ve astronomi bilimleri de öğretilmeye başlanmıştır. 3. Selim ile 2. Mahmut dönemleri, Türkiye’nin çağdaşlaşma açısından önemli süreçleridir. Girişilen reformların bunda payı büyüktür. (Ülken, 1979, s.33). 3.Selim (1789–1807) dönemi ile “Nizam-ı Cedid” olarak adlandırılan yeniliklere girişilmiştir. 2. Mahmut (1808–1839) zamanındaysa “Yeniçeri Ocağı” kapatılmıştır. (1826). 2. Mahmut özellikle toplum ve eğitim hayatında yaptığı yeniliklerle anılan bir padişah olur. (Lewis, 1984, s.80). 1835’te 2. Mahmud zamanında Muzika-i Hümayun Mektebi açılmıştır. Ayrıca,Onun döneminde batıda olduğu gibi ilköğretim zorunlu hale getirilir. Rüştüyeler yani İdadiler de kurulur. Bu devrede, yükseköğretim düzeyindeki okullar (Darülfunun) konusu gündeme getirilmiş, okullarda fizik, matematik ve kimya gibi bilimler öğretilmeye başlanmıştır. Artık öğretim dili ağırlıklı olarak Fransızca’dır. Gerek eğitim hayatında, gerekse toplum gelenek-ve göreneklerinde, Fransızların örnek alındığı aşikârdır. 2.Mahmut ile birlikte özellikle askeri alanda olmak üzere; batı tarzı giyim-kuşam örnek alınmaya başlanmıştır. Fes kullanımı, ilk defa pantolon giyilmesi ve devlet dairelerine resmini astırmasıysa önemli noktalar olarak belirmektedir. (Lewis, 1984, s.100, Sakaoglu, 1991, s.64). Özellikle Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi, bu dönem için önemli bir atılım olur. İlk etapta askeri eğitim için gönderilen öğrenciler, Sultan Abdülmecid’in (1839–1861) çağırmasıyla 1840 yılında yurda geri dönmüşlerdir. Bu süreç boyunca, öğrencilerin batı anlayışında Avrupa resmini yakından tanımaları, Türk sanatı açısından önemli bir başlangıç kabul edilmektedir. (Özyiğit, 2005, s.28-9, Yurdaydın, s.275-341, Özer, 2009, s.15). Genel itibariyle klasik anlayışlardan uzaklaşan, yenileşme ve batılılaşmaya açık bir eğitim anlayışı ve bunların idari yapılanmaya yansması bu dönemler için dikkati çeken en önemli ayrıntılardır. (Kuban, 2005, s.95).

Türk eğitim tarihi, araştırmacılar tarafından genel itibariyle üçe ayrılabilir; Tanzimat öncesi (medrese devri), Tanzimat dönemi ve sonrası (mektep devri) ile Cumhuriyet devri (okul devresi) bu evreyi oluşturan süreçlerdir. (Kodaman, 1980, s.10). Osmanlı’da batı anlayışında eğitim vererek halkı ileri seviyeye taşımak isteği, daha Tanzimat döneminden beri önem arz etmektedir. (Berkes, 2012, s.225-6). Açılan bir takım yeni okullar arasında; Mekteb-i Maarif-i Adli (1839), Darü’l Muallimin (1848) ya da Darü’l Maarif (1850),

sayılabilir.(Kodaman, 1980, s.36-9).Bu tarihlerde,“Mekatib-i Umumiye Nezareti” de (Milli Eğitim Bakanlığı) kurulur. Artık açılacak okullardan medreseler değil, bu kurum sorumlu olmaktadır. Sonraları eğitim sistemine destek olmak amacıyla,1851 yılında Encümen-i Daniş kurulmaktadır. Bu sayede, toplumda araştırmacılığa özenen yeni bir kitle oluşturmak amaçlanmaktadır. Böylelikle, tarih ve edebiyat gibi pek çok dalda yeni eserler yazılabilecektir. Bu süreçte eğitimde “maarif” adının kullanılmasıyla, çağdaş çizgi yakalanmaya çalışılmıştır. (Berkes, 2012, s.231-40, Sakaoğlu, 1991, s.72). 1864’te Maarif Bakanlığı bünyesinde, bir yüksek öğretim kurulu olarak “Meclis-i Kebir-iMaarif” adı altında bir meclis kurulmuştur. 1868(69) yılında Galatasaray Sultanisi (Mekteb-i Sultani, ilk sivil okul) açılmıştır. Tamamıyla Fransız ekolü ile eğitim veren bir okul olması, batı eğitim tarzını empoze etmesi, bu okulun önemli özellikleri olarak belirlemektedir. (Berkes, 2012, s.231-40, Artun, 2007, s.31-37).

19.yüzyıl’da hürriyet, eşitlik ve adalet gibi fikirleri benimseyen çoğu aydın, yasalara dayalı bir devlet sistemi taraftarı olurlar. Bu düşünceler altında kendi aralarında örgütlenmeye başlayan grup “Genç Osmanlılar Hareketi”ni oluşturmuştur. Bu grup, basın yoluyla ve edebiyat dünyasıyla düşüncelerini yaymaya çalışmaktadır. Sarayın kulağına bir süre sonra Babıâli’ye baskın düzenleyecekleri haberi gelince, kimi hemen tutuklanır, bir kısmı da yurtdışına kaçır. Buralarda da yazılarıyla düşüncelerini yaymaya devam ederler. Grup üyeleri arasında Namık Kemal, Ziya Gökalp ve Ali Suavi gibi önemli isimler bulunmaktadır. Hükümete karşı sürekli bir muhalefeti sürdüren bu grup, 1876 yılında Abdülaziz’i tahttan indirip Meşrutiyet taraftarı V.Murat’ı padişah yapmışlardır. Hükümdarlığı zayıf olan V.Murat kısa sürede tahttan indirilmiş ve yerine Meşrutiyeti ilan edeceğine söz veren 2.Abdülhamid geçmiştir. (Kutlu, 2007, s.21-22). 1878–1908 arası yıllar, padişahın kendi egemenliğinin ağırlığını koyduğu yıllardır. Bu süreç tarihe “istibdat dönemi” olarak geçer. Artık aydınlar üzerinde katı denetimlere başlanmıştır. Bununla birlikte 2. Abdülhamid döneminde, eğitim adına birçok reformlar da yapılmıştır. Bu dönemde ilkokulların yaygınlaştığı, ortaöğretimlerin faaliyete geçtiği, demiryolları ve telgraf ağlarının oluşturulduğu bilinmektedir. (Kutlu, 2007, s.22-23, Tabakoğlu, 2006, s.15-24). 2. Abdülhamid devrinde, devlet adamı sıkıntısı gidermeye yönelik bir yüksekokul açılması gündeme gelmiştir. Memur ve politikacı yetiştirmek amacıyla “Mülkiye Mektebi” kurulmuştur. Dönemin sadrazamı olan Said Paşa, 1878 tarihli layihada; illerde sultaniler yani liselerin kurulmasını, darülfünun açılmasını ve bir Güzel Sanatlar Okulu kurulmasını istemektedir. Ancak devlet mali sıkıntılar içindedir. Neticede süregelen bir Osmanlı-Rus Savaşı vardır. “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” son

şeklini 1881 yılında almıştır. 1886 yılına bakıldığında; vilayetlerde 119, İstanbul'da 17 Rüştîye Okulu açılmış, İdadiler çoğaltılmış, Hukuk, Orman, Ticaret ve Güzel Sanatlar Okulu girişimleri olumlu sonuçlanmıştır ve 1892 yılında da ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. (Karal, 1983, s.383-7, Deringil, 2002, s.105, Talay, 2007, s.137-9).

İttihatçılar, döneminde gericilerle yaşadıkları ayaklanma, tarihe 31 Mart Olayı olarak geçmiştir. 1909'da çıkan olayı Selanik'ten gelen hareket ordusu bastırmıştır. Ve meclisin ayaklanmadan sorumlu tuttuğu 2. Abdülhamid tahtından indirilerek, yerine V.Mehmed Reşat getirilmiştir. Bu dönemlerde, ittihatçılardan Enver ve Talat Paşa'nın yönetimde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Dönemlerinde Trablusgarp, Balkan ve 1.Dünya Savaşları yaşanmıştır. Osmanlı Tanzimat ve Islahat dönemlerinde Osmanlılık anlayışı ile yoğrulurken, 2.Meşrutiyet döneminde Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi fikirler benimsenmiştir. Ancak genel bir yargı, batının modern anlayışı doğrultusunda ilerleme gereği ve mecburiyeti üzerinedir. (Kutlu, 2007, s.187-191, Özer, 2009, s.38-40).

Toplum hayatında da 2.Meşrutiyetin izlerinerastlanmaktadır. Fransızca öğrenmek, piyano çalmak, gezmek ve dans etmek önemli ayrıntılar olarak belirmektedir. Yine kızların orta, lise ve yüksek öğrenime katılmaya başladıkları gözlenir. Ayrıca ilk kez sinema İstanbul'da da görülmeye başlar. Ülkede sanat eğitiminin eksikliğinin hissedilmeye başlanması ile güzel sanatlar okulu açma girişimlerine tanık olunmakta ve başarısız olunan bir-iki girişim sonucunda nihayetinde 1883 yılında ilk güzel sanatlar okulu olan "Sanayi-i Nefise Mektebi" kurulmaktadır. 1914'te sanat eğitime yönelik "Darübedayi-i Osmani" ve ilk konservatuar olan "Darülelhan" (1916) açılır. (Sakaoğlu, 1991, s.144, Özer, 2009, s.38-53).

Eğitim, toplum, kültür ve idari yapılanmalardaki batılılaşma çabalarında; padişahların tutumu, kişilik yapıları ve sanata duydukları ilginin önemi büyüktür.(Cezar, 1971, s.19). Bu doğrultudapadişahlardan 3.Selim, edebiyat ve müzikle ilgilenirken tarihi konulara da merak sarmıştır; kendisinin de bestelerinin olduğu bilinmektedir. Döneminde özellikle mimariye önem verilmiş ve yabancı mimarlardan yararlanılmıştır. İlk batı dansını gören ve yine ilk opera izleyen padişah da 3.Selim olmuştur. 3.Selim iyi bir bestekarken, Osmanlı padişahlarından 3.Ahmet ise büyük bir hattattır. 2.Mahmut'un da hattat olduğu ve müzikle ilgilendiği bilinmekte; ney ve tanbur çaldığından bahsedilmektedir. Sultan Abdülaziz ise resme meraklı bir padişaktır. Abdülaziz, Avrupa'ya seyahat eden ilk padişah olmasıyla da tanınmaktadır. Kendisi bu yurtdışı ziyaretleri sonrasında; opera ve tiyatroya, hatta heykel

sanatına ayrıca önem vermeye başlamıştır. Sultan Abdülmecit zamanında da, resim dersinin okul programlarına alındığı bilinmektedir. (Ortaylı, 2006, s.113, Lewis, 1984, s.121). Yine Abdülmecit'in Topkapı'yı bırakarak ilk kez Dolmabahçe'ye geçen padişah olduğu, zamanında birçok benzer köşk, saray gibi yapı çeşitlerinin yapıldığı ve tiyatro binalarının inşa edildiği bilinmekte olup, çok sayıda balolar düzenlenmiş, opera ve bale sunumları yapılmıştır. (Özer, 2009, s.27). Çok iyi Fransızca ve Osmanlıca eğitim alan ve eğitimle kültürel çalışmalara değer veren Sultan Abdülhamid'in de, şiire ve müziğe meraklı olduğu görülmektedir. (Talay, 2007, s.32-4, Deringil, 2002, s.31-33, Ülken, 1979, s.1319.

SONUÇ

Osmanlı'nın batılılaşma ve çağdaş seviyeye ulaşma çabaları içerisinde anlaşıldığı üzere, eğitim hayatının önemi büyüktür. Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Berr-i Hümayun, ya da Harbiye Mektebi Osmanlı'da batılılaşma devrinin önemli örnekleri olarak belirirler. Osmanlı'nın çağdaşlaşma süreci içerisinde Tanzimat ya da Islahat Fermanları önemli bir yer tutar. Özellikle eğitim sisteminde batının örnek alınmaya çalışıldığı gözlenir. Özellikle Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, kayda değer bir olaydır. Bu süreç boyunca, öğrencilerin batı anlayışında Avrupa resmini yakından tanımaları, Türk sanatı açısından önemli bir başlangıç kabul edilmelidir. Eğitim sistemine destek olmak amacıyla, 1846 yılında "Mekatib-i Umumiye Nezareti" (Milli Eğitim Bakanlığı) kurulmuştur. Bu sayede, toplumda araştırmacılığa özenen yeni bir kitle oluşturmak amaçlanmaktadır. Avrupa'da özellikle Fransız ekolüyle tanışan öğrenciler, Osmanlı'da da Fransız eğitiminin pekişmesini sağlamıştır. 19. yüzyılda hürriyet, eşitlik ve adalet gibi fikirleri benimseyen aydınlar dikkati çekmeye başlamıştır. Bu evrede Meşrutiyet ilan edilir. II. Abdülhamid evresi her ne kadar baskıcı bir evre olarak bilinse de, döneminde eğitim süreci gelişmeye devam etmiştir. Neticede vilayetlerde 119, İstanbul'da 17 Rüştüye Okulu açılmış, İdadiler çoğaltılmış, Hukuk, Orman, Ticaret ve ilk Güzel Sanatlar Okulu (Sanayi-i Nefise Mektebi) girişimleri olumlu sonuçlanmıştır. Toplum hayatında da, Meşrutiyetin izlerini rastlanmaktadır. Fransızca öğrenmek, piyano çalmak, gezmek ve dans etmek önemli ayrıntılar olarak belirmektedir. Ayrıca ilk kez sinema, Avrupa'dan sonra İstanbul'da da görülmeye başlar. 1914'te sanat eğitimine yönelik "Darülbeydi-i Osmani" ve ilk konservatuar olan "Darülelhan" (1916) açılır. Elbet gelişmelerin ve yenileşme hareketlerin gerçekleşmesinde padişahların, kültür ve sanat hayatına olan ilgileri de unutulmamalıdır. Çoğunluk, edebiyat, müzik, hat gibi sanat dalları ile ilgilenmiş ve bizzat çalışmalarda

bulunmuşlardır. Bu arada, toplum yapısının artık gelişmelere hazır olması da göz ardı edilemez.

KAYNAKLAR

- Artun, Deniz, Paris'ten Modernlik Tercümeleleri-AcademieJulian'da İmparatorluk ve Cumhuriyet Öğrencileri, İstanbul 2007.
- Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 2012.
- Cezar, Mustafa, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, 1.Baskı, İstanbul 1971, s. 19. (Geliştirilmiş baskı: 2 cilt, İstanbul 2005.
- Danişmend, İsmail H.İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.4, (M.1703–1924, H.115–1342), 2.baskı, Ankara 1961.
- Deringil, Selim, İktidarın Sembolleri ve İdeolojileri-II.Abdülhamid Dönemi (1876-1909), İstanbul 2002.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, VIII. Cilt, Ankara 1983.
- Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980.
- Köksal, Ahmet, “Resim ve Heykel Sanatımızda 100 Yıl”, Milliyet Sanat Dergisi, S. 68, İstanbul-15 Mart 1983, s. 32-35.
- Kuban, Doğan, Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları, YKY, 2.basım, İstanbul 2005.
- Kutlu, A.Tekin,II.Abdülhamid Kızıl Sultan mı, Ulu Hakan mı? İstanbul 2007.
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984.
- Ortaylı, İlber, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, İstanbul 2006.
- Ödekan, Ayla, “Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908)”, Osmanlı Devleti (1600-1908)-(Türkiye Tarihi 3), C. 3, Ankara 1995, s. 369-455.
- Özer, Bülent, Kültür, Sanat, Mimarlık, Yem Yayın, 5.Baskı, İstanbul 2009.

- Özyiğit, Halil, 1920-1928 Yılları Arasında Süreli Yayınlarda Kültür ve Sanat Yorumları: Resim, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2005.
- Sakaoğlu, Necdet, Osmanlı Eğitim Tarihi, İstanbul 1991.
- Tabakoğlu, Ahmet “Osmanlı Mirası”, Osmanlı Medeniyeti, Siyaset-İktisat-Sanat, İstanbul 2006, s.15-24.
- Talay, Aydın, Eserleri ve Hizmetleriyle II.Abdülhamid, İstanbul 2007.
- Tansuğ, Sezer, Çağdaş Türk Sanatı, İstanbul-Ocak 2008.
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979.
- Yurdaydın, Hüseyin G. “Düşünce Ve Bilim Tarihi (1600-1839)”, Osmanlı Devleti (1600-1908)-(Türkiye Tarihi 3), C. 3, Ankara 1995, s. 275-341.